

بررسی رابطه متقابل وقف و فرهنگ انتظار در جامعه اسلامی

دکتر دادخدا خدایار^۱ صدیقه محمدی^۲

چکیده:

مهدویت در فرهنگ شیعه، از جمله آموزه‌های اعتقادی و بلکه از ضروریات مذهب به شمار می‌آید. گسترش فرهنگ مهدویت در عصر غیبت، منوط به شناخت صحیح از این فرهنگ و حضور ایثارگرانه و فعال پیروان حقیقی این مکتب است و وقف به عنوان یکی از پشتوانه‌های مالی حکومت اسلامی و نمادی از اخلاص ولایی، ابزاری قوی برای حضور عبادی و فعالیت در این عرصه می‌باشد.

این نوشتار با روش توصیفی - تحلیلی - موضوعی و با ابزار کتابخانه‌ای (مطالعه اسناد و منابع معتبر و استناد به آن‌ها) تهیه شده و پس از بیان کوتاهی در خصوص کلیات وقف و فرهنگ انتظار، درصدد است تا با تبیین رابطه متقابل فرهنگ انتظار و وقف، بر اهمیت فعالیت مؤثر و کاربردی در این دو عرصه ارزشمند در جامعه اسلامی تأکید ورزد.

کلید واژه‌ها:

مهدویت، فرهنگ انتظار، وقف، جامعه اسلامی.

مقدمه

بحث اعتقاد به موعود و منجی بخش مهمی از اعتقادات پیروان اکثر مکاتب دینی را شامل می‌شود اما به طور خاص، اعتقاد به مهدویت و فرهنگ انتظار تنها در جامعه اسلامی و به ویژه مهدویت شیعی در مکتب تشیع وجود دارد.

در بیان اهمیت این بحث همین بس که آیات متعددی از قرآن کریم^۳ و نیز روایات فراوانی در منابع روایی شیعه^۴ و سنی^۵ به بحث مهدویت و برپایی حکومت عدل جهانی اختصاص یافته است.

از سوی دیگر وقف نیز یکی از احکام امضایی دین اسلام است که از جایگاه والایی در سیره رسول اکرم صلی الله علیه و آله و ائمه معصومین علیهم السلام برخوردار است و نقش تعیین کننده در حفظ و صیانت و استمرار فرهنگ و تمدن اسلامی داشته و دارد.

حضور پررنگ وقف در یک جامعه از سویی نشانه وجود روحیه ایثار و دیگرخواهی در بین اعضای آن جامعه

است و از سوی دیگر نویدبخش پیشرفت آن جامعه در زمینه‌های گوناگون اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی است.

بنابراین با توجه به نقش کاربردی وقف و کارکردهای مختلف آن، می‌بایست ضمن آسیب‌شناسی و نیازسنجی در عرصه‌های مختلف جامعه و به طور خاص در مباحث دینی و اعتقادات مذهبی، به بهترین وجه از ظرفیت این سنت حسنه نبوی بهره برد و در هر زمان و مکان بنابر اولویت‌های آن، وقف را معرفی و جهت‌دهی کرد تا بتوان از برکات مادی و معنوی آن بیش از پیش بهره‌مند شد.

یکی از اولویت‌های عصر غیبت، ترویج و تعمیق فرهنگ صحیح و ناب مهدویت می‌باشد، بالاخص زمانی که دشمنان اسلام، فرهنگ و مکتب را نشانه گرفته و سعی وافر در تحریف و تخریب و تضعیف آن دارند.

سؤال اساسی در این نوشتار آن است که وقف چه نقشی در ترویج و تبلیغ مهدویت دارد؟ و چگونه

می‌توان از این سنت حسنه و راهکار اقتصادی بهره‌های مذهبی و فرهنگی برد؟ مدعا آن است که با عنایت به تأثیرگذاری ایمان دینی بر رفتارهای فردی و اجتماعی از یک سو و قداست و ارزشمندی انتظار مهدویت و اثرات مثبت آن در سلامت همه‌جانبه جامعه اسلامی، می‌توان با جهت‌دهی وقف و واقفان مؤمن در این عرصه به توفیقات مهمی دست یافت.

کارکردهای وقف

پدیده وقف دارای حیظه گسترده‌ای از فعالیت و اقدام می‌باشد، تا جایی که اگر به درستی هدایت شود، به بسیاری از نیازهای مشروع پاسخ می‌دهد و هیچ‌گاه جامعه انسانی با کمبودهای اقتصادی، اجتماعی، آموزشی و فرهنگی روبرو نخواهد شد. اما مهم این است که هم نیازها براساس اولویت در سطح افکار عمومی معرفی شود و هم ضرورت آن عینی و متناسب با عواطف و درک و توجه واقفان لحاظ گردد.

نهاد وقف در یک جامعه دارای کارکردهای گوناگون مذهبی، اجتماعی، علمی، اقتصادی و غیره است.^۶ اما به طور کلی می‌توان کارکردهای وقف را در چهار عنوان دینی - مذهبی، اجتماعی، علمی - آموزشی و اقتصادی بیان نمود.

کارکرد دینی - مذهبی:

واقفان به وسیله وقف کردن از مال خود در جهت تزکیه و تطهیر باطن خود می‌کوشند. نیز موقوفاتی همانند حسینیه‌ها، مساجد و غیره وقف اعمال عبادی افراد جامعه می‌شوند. این کارکرد می‌تواند اعم از گسترش و ترویج معرفت دینی، اخلاق دینی، عبادات و رفتارهای شرعی و دینی را در گستره فردی، خانوادگی، ملی و بین‌المللی شامل شود.

کارکرد اجتماعی:

هدف از بُعد اجتماعی وقف، حمایت از نیازمندان و محرومان است و در واقع این کارکرد به دنبال کمرنگ نمودن و نابودی تدریجی فقر در

جامعه است چرا که فقر عامل بسیاری از مفاسد اجتماعی، اخلاقی و سستی در ارکان دینی است. بُعد اجتماعی وقف، امکان همزیستی مسالمت‌آمیز همه اقشار جامعه، در محیطی مملو از اخوت و حسن ظن، که زمینه‌ساز پیشرفت و تعالی جامعه خواهد شد را فراهم می‌کند.^۷

کارکرد علمی و آموزشی:

موقوفاتی هستند که خود آن‌ها و یا درآمدشان صرف مخارج ساخت یا اداره حوزه‌های علمیه و دانشگاه‌ها یا دیگر مراکز آموزشی، تحقیقاتی و پژوهشی یا صرف طلاب و دانشجویان آنها می‌شود.

کارکرد اقتصادی:

به طوری کلی، ماهیت اوقاف جنبه اقتصادی دارد. وقف در حل مشکلات اقتصادی جامعه می‌تواند بسیار مؤثر باشد به طوری که به عنوان پشتوانه قوی مالی برای دولت و حاکمیت تلقی می‌شود. چند جنبه اقتصادی وقف عبارت است از: کاهش اختلاف سطح

زندگی، گسترش مالکیت عمومی، سرمایه‌گذاری، ایجاد اشتغال و...

انواع انتظار

به رغم روشنی و قطعیت معنای راستین انتظار، تفاسیر و برداشت‌های مختلفی از آن شده است. دو برداشت اصلی و عمده در این زمینه عبارت است از:

۱. انتظار صحیح و سازنده

انتظار سازنده، تحرک‌بخش و تعهدآور، همان انتظار راستینی است که در روایات، آن را «بافضیلت‌ترین عبادت» و «برترین جهاد امت پیامبر» دانسته‌اند.^۸

فرهنگ راستین انتظار با سه رکن اساسی استوار است:

الف: نارضایتی و قانع نبودن به وضع موجود. (این نارضایتی بدان جهت است که محرومیت جامعه بشری از نعمت حضور ظاهری امام و پیامدهای ناشی از عدم حضور امام معصوم، شخص منتظر را آزار می‌دهد.)

ب: امید داشتن به آینده بهتر. (این

امید به او انگیزه حرکت می دهد تا آینده را به حال نزدیک کند.

ج: حرکت و تلاش برای گذر از وضع موجود و قرار گرفتن در وضع مطلوب. (این تلاش، استعدادها و قوه های شخص را به فعلیت رسانده و به منصف ظهور می گذارد).^۹

۲. انتظار غلط و ویرانگر

علامه مطهری رحمته الله علیه در این باره می نویسد: «این نوع انتظار حاصل برداشت قشری مردم از مهدویت و قیام و انقلاب مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الیهم است که صرفاً ماهیت انفجاری دارد؛ فقط و فقط از گسترش و اشاعه و رواج ستم ها، تبعیض ها، اختناق ها، حق کشی ها و تباهی ها ناشی می شود.»^{۱۰}

در این نوع برداشت از انتظار، فرج حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیهم زمانی به وقوع می پیوندد که هیچ نیرویی جز نیروی باطل حکومت نکند و صالحی در جهان یافت نشود، در این هنگام انفجاری رخ می دهد و دستی از غیب برای نجات حقیقت و نه اهل حقیقت

- زیرا طرفداری ندارد- از آستین بیرون می آید. بنابراین در این نوع تفکر هر گناه، فساد و ظلمی مقدمه ظهور است و در مقابل هر اصلاحی ظهور را به تأخیر می اندازد.

وظایف منتظران

با توجه به این که سخن های بسیاری درباره مسئولیت ها و وظایف منتظران گفته شده است، در اینجا در حد وسع این پژوهش به گوشه ای از وظایف منتظران می پردازیم. برخی از این وظایف عبارت است از:

۱. شناخت امام زمان عجل الله تعالی فرجه الیهم

امام صادق عجل الله تعالی فرجه الیهم خطاب به فضیل فرمودند: «اعرف إمامک فإنک إذا عرفت لم یضرك تقدم هذا الأمر او تأخر؛ امام خود را بشناس که اگر امام خود را شناختی، دیر یا زود شدن این امر (فرج) آسیبی به تو نخواهد رساند.»^{۱۱}

۲. پایداری در محبت امام عجل الله تعالی فرجه الیهم

امام صادق عجل الله تعالی فرجه الیهم درباره توفیق خدمت

به حضرت مهدی علیه السلام می‌فرمایند: «..أما إنی لو أدركت ذلك لأبقيت نفسی لصاحب هذا الأمر؛ به درستی که اگر من آن روز را درک می‌کردم، جانم را برای (خدمت به) صاحب این امر نگه می‌داشتم.»^{۱۲}

۳. پرهیزکاری و رعایت تقوا

امام صادق علیه السلام می‌فرماید: «همانا برای صاحب الأمر غیبتی هست؛ پس بنده، باید تقوای الهی پیشه کند و به دین او چنگ زند.»^{۱۳}

۴. پیروی از دستورات امامان علیهم السلام

امام صادق علیه السلام در پاسخ به کسی که گفت: «شنیده‌ایم صاحب الأمر غایب خواهد شد؛ پس چه کنیم؟» فرمودند: چنگ بزنید به آنچه (از پیشوایان قبل) در دستتان است؛ تا این که امر بر شما آشکار شود.^{۱۴}

۵. دستگیری از ضعفا و فقیران

امام باقر علیه السلام در این باره می‌فرمایند: «... هر آینه باید کمک نماید قوی شما ضعیفان را و باید عطوفت نماید ثروتمند شما بر فقیرتان و خیرخواهی

نماید فرد برای برادر دینی خود ... پس اگر شخص در این حال از دنیا رفت پیش از آن که قائم ما ظهور کند، شهید از دنیا رفته است ...»^{۱۵}

علاوه بر موارد فوق، شخص منتظر وظیفه دارد که زمینه را برای ظهور در سطح اجتماع نیز فراهم آورد، بنابراین می‌بایست در حوزه‌های زیر فعالیت کند:

- الف. معرفی فرهنگ مهدویت و شخصیت و سیره حضرت مهدی علیه السلام به دیگران در سطح جامعه اسلامی.
- ب. مبارزه با فعالیت‌های ضد مهدوی و مدعیان دروغین مهدوی.
- ج. ایجاد محبت و الفت در بین معتقدان و حتی غیرمعتقدان به منظور جذب آن‌ها به فرهنگ مهدویت.
- د. تبلیغ معارف دینی و مهدوی در بین سایر ملل و پیروان سایر ادیان و مذاهب.

ه. معرفی جامعه جهانی مهدویت شامل: مقدمات، ویژگی‌ها، آثار و پیامدهای آن به عنوان آرمان بشریت.

وقف میراث جویان
۸۸ مسکن ۹/۴
۱۳۹۳

وقف در خدمت مهدویت

به طور کلی می‌توان وظایف یک مسلمان را در قبال حضرت مهدی عجل الله تعالی فرجه الیوم در چهار عنوان خلاصه کرد: الف: معرفت، ب: محبت، ج: اطاعت و د: بلاغت (تبلیغ فرهنگ مهدوی).

علی القاعده انجام وظایف ذکر شده نیاز به پشتوانه قوی مالی دارد تا فرد بتواند در سطح گسترده و عالی آن‌ها را به انجام رسانده و به هدف نهایی نائل شود. وقف یکی از قوی‌ترین پشتوانه‌های مالی است که با توجه به ویژگی ماندگاری آن می‌تواند نقش مؤثری در این راستا ایفا کند.

وقف مال خواه از نوع منقول و یا غیر منقول آن، می‌تواند در زمینه‌های زیر در خدمت مهدویت قرار بگیرد: تأسیس مراکز تخصصی مهدیت، مراکز تربیت مبلغ دینی برای اعزام به داخل و خارج از کشور، راه‌اندازی سایت‌های تخصصی و شبکه‌های ماهواره‌ای در زمینه مهدویت، برگزاری کارگاه‌های آموزشی موعودشناسی،

برگزاری جشنواره‌ها و همایش‌های علمی و فرهنگی با محوریت بحث مهدویت، انتشار کتاب، نشریه و نرم‌افزار مهدویت و ... .

علاوه بر موارد ذکر شده، بحث تأمین اقتصادی، آموزشی، اجتماعی، بهداشتی و درمانی جامعه نیز از اهمیت والایی برخوردار است؛ چرا که تا زمانی که یک فرد به لحاظ مالی تأمین نشده باشد و با فقر دست و پنجه نرم کند و تا زمانی که از سلامت کامل جسمانی و روانی برخوردار نباشد، مجالی برای پرداختن به مباحث فرهنگی و اعتقادی نمی‌یابد و حتی گاه ممکن است فقر، عقیده شخص را به فنا دهد.

همچنین بین وضعیت اقتصادی یک جامعه و میزان فساد اخلاقی آن جامعه رابطه محسوسی وجود دارد. فقر مالی، فرد را به سوی مشاغل کاذب یا حتی ارتکاب جرم برای تأمین معاش سوق می‌دهد. از سوی دیگر با تأمین نبودن اقتصاد یک جامعه، آمار ازدواج پایین آمده و در مقابل میزان گرایش به فساد و فحشا و بیماری‌های روانی ناشی

حضرت حجت عَلَيْهِ السَّلَامُ دست به انجام سنت حسنه وقف می‌زنند.

بنابراین تاکنون و در طول تاریخ اسلام موقوفاتی جهت ترویج و تبلیغ فرهنگ مهدویت وقف شده است. برای نمونه: مساجد، تکایا، حسینیه‌ها، حوزه‌های علمیه و دارالقرآن‌ها که به انحاء گوناگون از جمله سخنرانی، موعظه، درس و مباحثه، قرائت دعای ندبه و سایر زیارت‌های مربوطه و ... به ترویج معارف دینی و فرهنگ مهدویت کمک می‌کنند. علاوه بر این گاه موقوفاتی نیز دیده می‌شود که به طور خاص در زمینه مهدویت فعالیت دارند. مانند مسجد مقدس جمکران، مهدیه تهران، بنیاد مهدویت و ...

از سوی دیگر وقف در یک جامعه مهدوی، علاوه بر این که موقوف علیهم را به لحاظ مادی منتفع می‌سازد، شخص واقف را نیز از حصار تنگ فردگرایی و بی‌تفاوتی به زندگی دیگران بیرون می‌آورد و با کاهش اختلافات طبقاتی زمینه وحدت بین آحاد جامعه را فراهم می‌کند. بدین جهت احسان و نیکوکاری

از آن بالا می‌رود. بنابراین با تأمین نشدن هر یک از نیازهای جامعه، میزان گرایش به دین کم شده و شرایط برای تبلیغ دین نامناسب خواهد بود. نکته دیگر این که با توجه به گسترده‌گی دامنه وقف، وقف بر غیر مسلمان نیز تا زمانی که نیت، مشروع باشد و به اشاعه و رشد آنچه که برخلاف دین است منجر نشود، جایز است. وقف برای تأمین گوشه‌ای از مایحتاج غیرمسلمانان می‌تواند زمینه‌ای برای ایجاد الفت بین آنان و مسلمانان را فراهم سازد.

تأثیر مهدویت بر وقف

اگرچه وقف یک نهاد پذیرفته شده در بین جامعه بشری است و محدود به اسلام و مسلمانان نیست اما در فرهنگ مهدویت، شخص منتظر به تناسب وظایفی که دارد بیشتر از وقف استقبال می‌کند و علاوه بر این، مهدویت بر نیات واقفان نیز تأثیر می‌گذارد. واقفان منتظر، با قصد قربت و با هدف زمینه‌سازی برای ظهور

در کلام خداوند^{۱۶} و از جانب پیشوایان دینی بسیار مورد سفارش بوده است. برای نمونه: یکی از روایات به نام ابواسماعیل می‌گوید: به امام باقر علیه السلام عرض کردم فدایت شوم شیعیان نزد ما بسیارند. حضرت فرمودند: آیا ثروتمند بر فقیر محبت و توجه می‌کند؟ آیا نیکوکار از بدکار می‌گذرد؟ آیا با یکدیگر مواسات دارند؟ گفتم: خیر. حضرت فرمودند: آن‌ها شیعه نیستند. شیعه کسی است که این گونه عمل کند.^{۱۷}

موانع ترویج وقف و فرهنگ مهدویت

با وجود اهمیت این دو مقوله ارزشمند در دین مبین اسلام و مکتب تشیع، متأسفانه امروزه بر اثر عوامل گوناگونی در بین مردم کمرنگ شده‌اند. زیرا امروزه بحث اعتقاد به مهدویت و ظهور حضرت مهدی علیه السلام یکی از خطرات جدی برای جامعه غرب محسوب می‌شود، بدین سبب آماج حملات و هجمه‌های شدید، به ویژه

هجمه فرهنگی قرار گرفته است. این حملات فرهنگی در قالب ساخت فیلم‌های ضد مهدوی، حمایت از خرافات و انحرافات مدعی مهدویت و مهدی‌های دروغین و مکتب جعلی بهائیت و مراسم و مدیحه‌سرایی‌های ضد شرعی و خلاف مهدویت ناب، تخریب قبور ائمه علیهم السلام مخصوصاً در سامرا و از بین بردن مکان‌های مقدس منسوب به حضرت مهدی علیه السلام، شبهه‌پراکنی در اعتقادات مسلمانان و ... صورت می‌گیرد.

رواج تدریجی فرهنگ مصرف و دنیاگرایی، ورود تکنولوژی‌های جدید بدون آگاهی دادن از فرهنگ استفاده از آن‌ها، توهین به مقدسات و اعتقادات دینی و مذهبی که تضعیف تدریجی این اعتقادات را در پی دارد، الگوسازی شخصیت‌های غیر اسلامی، فراگیری تمایل عمومی به برنامه‌ها و محصولات متنوع غرب، ورود ناخودآگاه آموزه‌های ادیان غیراسلامی در اذهان کودکان، نوجوانان و جوانان، نمونه‌هایی از پیامدهای هجمه شدید فرهنگی غرب

به شمار می‌رود.

در نقطه مقابل کم‌کاری کشورهای اسلامی در معرفی معارف دین و مهدویت و ترویج آن، استفاده ناکافی از ابزارهای جدید برای آموزش و تبلیغ، غفلت از جلب اعتماد مردم نسبت به حکومت اسلامی و رفاه ناکافی مادی و به دنبال آن مشکلات اقتصادی و اجتماعی کشورهای اسلامی، از سرعت حرکت آنان در جهت ترویج معارف و آموزه‌های دینی بالاخص در خصوص جامعه آرمانی و جهانی مهدویت کاسته است.

در این میان فرهنگ مهدویت، به عنوان یکی از اساسی‌ترین عقاید اسلامی و وقف به عنوان نهادی کارآمد و مؤثر در پیشرفت و حل مشکلات و نیازهای اقتصادی، فرهنگی و اجتماعی، دست‌خوش شرایط ذکر شده قرار گرفته و هنوز جایگاه واقعی خویش را در جامعه اسلامی پیدا نکرده است.

مصادیق و مواردی از وقف که می‌تواند در زمینه مهدویت مؤثر و

کارگشا باشد، عبارتند از: وقف برای تأسیس دانشگاه و دانشکده‌های مهدوی، پژوهشگاه‌ها و مراکز مطالعاتی مهدوی، تهیه و تأسیس رسانه‌های صوتی، تصویری، اینترنتی و ماهواره‌ای برای تبلیغ فرهنگ مهدویت، تأسیس مراکز تخصصی آموزشی - پژوهشی و تبلیغی مهدوی در کشورهای جهان بالاخص کشورهای اسلامی، تأسیس چاپخانه‌ها و انتشارات دینی - مذهبی، ساخت فیلم و سریال و فعالیت‌های هنری برای ترویج فرهنگ ناب مهدوی و مقابله با همه اقدامات و شبهه‌افکنی‌ها و تفکرات افراطی مهدوی و ...

به طور کلی موقوفات در این زمینه با توجه به نوع عین موقوفه، می‌تواند در قالب وقف منقول مانند تأسیس مراکز آموزشی، فرهنگی و مذهبی و یا غیرمنقول مانند کتاب، نرم‌افزار و ... قرار بگیرد.

نتیجه

حاصل این نوشتار آن است که بین مهدویت (فرهنگ انتظار) و نهاد وقف

یک رابطه متقابل وجود دارد. وقف می‌تواند در خدمت مهدویت قرار بگیرد و ابزار مناسبی برای شخص منتظر در انجام وظایفش در عصر غیبت باشد. عقیده به مهدویت و منتظر حقیقی بودن نیز منجر به گرایش و استقبال بیشتر از وقف می‌شود.

با این وجود، می‌توان گفت بین این دو مقوله رابطه عموم و خصوص من وجه وجود دارد؛ چرا که هم شخص منتظر می‌تواند از سایر ظرفیت‌های موجود در حکومت اسلامی بهره‌برداری کند. مانند: عواید حاصل از صدقه، نذر، حبس، زکات و ... و هم وقف با توجه به این که اختصاص به اسلام ندارد، با تقویت حس دیگرخواهی در کشورهای مردم‌مدار غیراسلامی نیز قابلیت رشد دارد. ولیکن گذشته از تفاوت‌هایی که بین وقف اسلامی و غیراسلامی وجود دارد؛ وقف در یک کشور اسلامی و شیعی علاوه بر آن که هدف رشد و رفاه مادی مردم را دنبال می‌کند، در صدد تعالی و پیشرفت معنوی و

اخلاقی آن‌ها نیز می‌باشد. از آنجا که حضرت مهدی علیه السلام به عنوان انسان کامل زنده، حاضر و ناظر است و اسوه همه مؤمنان در تخلق به اخلاق الهی و تحقق مقام قرب و خلیفه الهی می‌باشد، شناختن و شناساندن ایشان و ارتباط و انس با آن حضرت و اطاعت و پیروی عارفانه و عاشقانه از این امام همام باعث رشد، کمال و تربیت انسان‌ها و اصلاح آن‌ها و اصلاح جامعه و در نتیجه آمادگی برای ظهور مصلح کل می‌گردد. وقف می‌تواند به عنوان تأمین‌کننده بخشی از نیازهای مربوطه در این زمینه ابزاری تعیین‌کننده باشد.

پیشنهاد

به نظر می‌رسد که جامعه امروز ما علاوه بر آن که نیاز به فرهنگ‌سازی در زمینه وقف دارد، می‌بایست اهداف و نیات واقفان نیز به سوی نیازهای موجود برای رسیدن به جامعه مهدوی و منتظر، هدایت شود؛ لذا پیشنهاد می‌شود سازمان اوقاف با بنیاد فرهنگی

حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه در این زمینه همکاری و هم‌اندیشی نموده و واحدی مجزا در سازمان اوقاف در این جهت تأسیس و فعال شود.

پی‌نوشت‌ها:

۱. استادیار گروه فلسفه و عرفان اسلامی دانشگاه سیستان و بلوچستان
۲. دانشجوی کارشناسی ارشد فقه و حقوق اسلامی دانشگاه سیستان و بلوچستان
۳. رک: تفسیر آیات ۱۰۵ انبیاء، ۵ قصص، ۵۵ نور، ۱۴۸ بقره، ۸۶ هود و ۳۳ توبه
۴. رک: الغیبة للحجة؛ اخبار المهدی؛ کافی؛ القائم الصغیر؛ المحاسن و ...
۵. رک: سنن ابن ماجه، ج ۴۰۸۶؛ عقدالدرر، ص ۳۶؛ سنن ابن داوود، ج ۴، ح ۲۴۸۵ و ...
۶. مجموعه مقالات همایش بین‌المللی وقف و تمدن اسلامی، ج ۲، صص ۲۰۶-۲۰۸
۷. فصلنامه میراث جاویدان، ش ۳۰، ص ۷
۸. فرهنگنامه مهدویت، ج ۲، ص ۷۹
۹. همان، صص ۲۰۷-۲۱۰
۱۰. قیام و انقلاب مهدی عجل الله تعالی فرجه ص ۵۴
۱۱. کافی، ج ۱، ص ۳۷۱
۱۲. بحار الأنوار، ج ۵۱، ص ۲۷۳
۱۳. کافی، ج ۱، ص ۳۳۶؛ کمال‌الدین و تمام النعمة، ج ۱، ص ۵۱
۱۴. بشارة المصطفی لشيعة المرتضى، ص ۱۵۹
۱۵. همان، ص ۱۱۳
۱۶. رک: آیات ۲۷۱ بقره، ۱۰۳ توبه و ۲۹ اسراء
۱۷. بحار الأنوار، ج ۷۴، ص ۲۵۴

منابع:

۱. قرآن کریم
۲. بحار الأنوار، محمدباقر مجلسی، بیروت، مؤسسه الوفاء، ۱۱۰ جلد، ۱۴۰۴ق.
۳. بشارة المصطفی لشريعة المرتضى، محمد بن ابی القاسم طبری، نجف، کتابخانه حیدریه، چاپ دوم، ۱۳۸۳ق.
۴. شرائع الإسلام فی مسائل الحلال و الحرام، جعفر بن حسن نجم الدین حلّی (محقق)، قم، مؤسسه اسماعیلیان، ۴ جلد، چاپ دوم، ۱۴۰۸ق.
۵. فرهنگنامه مهدویت، خدامراد سلیمیان، قم، بنیاد فرهنگی حضرت مهدی موعود عجل الله تعالی فرجه الیقین، چاپ اول، ۱۳۸۷ش.
۶. قیام و انقلاب مهدی عجل الله تعالی فرجه الیقین مرتضی مطهری، قم، صدرا، ۱۳۷۹ش.
۷. کافی، محمد بن یعقوب کلینی، تهران، دارالکتب الاسلامیه، ۴ جلد، ۱۳۶۵ش.
۸. کمال الدین و تمام النعمه، محمد بن علی بن حسین بن بابویه (شیخ صدوق)، قم، دارالکتب الاسلامیه، ۲ جلد، ۱۳۹۵ق.
۹. مقاله «راهکارهای ترویج فرهنگ وقف و ایجاد موقوفات جدید در جامعه»، سید مهدی بزرگی، فصلنامه میراث جاویدان، تهران، سازمان اوقاف و امور خیریه، ش ۳۰، ۱۳۷۹.
۱۰. مقاله «ظرفیت نهاد وقف در تحقق ابعاد معناگرایانه عدالت اقتصادی و

زمینه‌های افزایش آن»، وحید مقدم، مجموعه مقالات همایش بین المللی وقف و تمدن اسلامی، جلد ۲، تهران، اسوه، ۱۳۸۷ش.